

KS. DARIUSZ KURZYDŁO

UKSW WARSZAWA

ORCID 0000-0002-1777-8746

KATECHEZA MISTAGOGICZNA JAKO PRZYGOTOWANIE DALSZE DO SAKRAMENTU BIERZMOWANIA

W niniejszym tekście spróbujemy zastanowić się – biorąc pod uwagę wskazania zawarte w najnowszych dokumentach Kościoła w Polsce (*Wskazania Konferencji Episkopatu Polski dotyczące przygotowania do przyjęcia sakramentu bierzmowania z 2017 r. oraz Nowe drogi i kierunki formacji młodzieży realizowane w Polsce odniesieniu do duszpasterstwa tradycyjnego z 2024 r.*)¹ – nad znaczeniem, formą oraz dostępnymi we współczesnej rzeczywistości możliwościami przygotowania nastolatków w ramach katechezy parafialnej do sakramentu bierzmowania. Przyjmując perspektywę katechezy mistagogicznej (czyli wprowadzającej w doświadczenie tajemnicy zbawienia), ograniczymy się jednak do przygotowania dalszego, realizowanego w ramach duszpasterstwa zwyczajnego, a szczególnie poprzez praktykę katechetyczną, która jest obecna zarówno w ramach formacji w małych grupach parafialnych (czasami także ponadparafialnych), jak i na liturgii. Artykuł stanowi przyczynek do szerszej dyskusji nad możliwością wtajemniczenia nastolatków w sakramenty Kościoła w sytuacji realnego braku katechumenatu (w tym katechumenatu rodzinnego), a nierzadko także braku ewangelizacji².

¹ Będziemy dalej używać skrótów, odpowiednio: WSB oraz ND.

² Problem małej skuteczności przygotowania do sakramentu bierzmowania i podjęcia misji w Kościele, jaka się z nim wiąże, podejmowałem m.in. w publikacjach: *Jaki model przygotowania młodzieży do sakramentu bierzmowania? Katecheza bierzmowania*, w: *Katecheza ewangelizacyjna. Poszukiwania koncepcji*, red. P. Mąkosa, Lublin 2010, s. 265–296; *Pedagogika rytuału przejścia. Sprawności moralne a wychowanie nastolatków w kontekście antropologicznym*, w: *Teoretyczny i praktyczny wymiar sprawności moralnych w wychowaniu*, red. I. Jazukiewicz, Szczecin 2015, s. 79–106; *Rozwojowe uwarunkowania formacji religijnej młodzieży*, w: *Duszpasterstwo młodzieży w Polsce wobec współczesnych przemian*, red. P. Ochotny, M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2018, s. 93–117; *Pedagogia przejścia. Wprowadzenie do metodologii katechetyki skoncentrowanej na dorastaniu*, Warszawa 2020. Warto też wziąć pod uwagę następujące teksty: P. Mąkosa, H. Słotwińska, J. Mariański, M. Buk-Cegiełka, R. Rybarski, *Wpływ nauczania religii na religijną wiedzę i wiarę uczniów. Analiza opinii młodzieży*, „Collectanea Theologica” 2024, nr 2, s. 113–138; J. Kostorz, *Przygotowanie młodzieży do sakramentu bierzmowania na przykładzie diecezji opolskiej*, „Liturgia Sacra” 2014, nr 2, s. 391–404; J. Akonom, *Przygotowanie do sakramentu bierzmowania w Kościele w Polsce*, „Collectanea Theologica” 2023, nr 2,

Miejsce sakramentu bierzmowania w praktyce duszpasterskiej

Sakrament bierzmowania to jeden z trzech sakramentów inicjacji chrześcijańskiej – a zatem sakrament wtajemniczenia w rzeczywistość zbawczą, która wymaga wprowadzenia przez wspólnotę eklezjalną w doświadczenie działania Boga. Potocznie nazywany „sakramentem dojrzałości chrześcijańskiej” i udzielany jako ostatni, w perspektywie pedagogii wiary dotyczy ukształtowanego chrześcijanina, gotowego podjąć zadanie przekazywania wiary (funkcję misyjną) we własnym środowisku życia. Pomijając spór o to, czy rzeczywiście – we współczesnych realiach – bierzmowanie jest sakramentem dojrzałości³, należy podkreślić, iż bierzmowanie, a właściwie katecheza mistagogiczna po przyjęciu sakramentu Eucharystii, stanowi bardzo ważny etap kształtowania dojrzałości chrześcijańskiej młodego człowieka; przy czym można traktować ją jako przygotowanie dalsze do przyjęcia sakramentu, katechezę permanentną okresu dorastania, pogłębiającą znaczenie relacji człowieka z Chrystusem, obecnym w Najświętszym Sakramencie oraz wspólnocie eucharystycznej⁴.

Instrukcja z 2017 roku kładzie nacisk na uwzględnienie jedności sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, przypominając, iż bez bierzmowania „wtajemniczenie chrześcijańskie pozostaje niedopełnione” (WSB 2). Biskupi – być może w sposób nieco idealistyczny – wskazują, że gotowym do przyjęcia bierzmowania jest „młodzież, która odznacza się dojrzałością intelektualną, emocjonalną i religijną adekwatnie do swojego wieku oraz możliwości”, przy czym „przyjęcie sakramentu bierzmowania dokonuje się najwcześniej na zakończenie klasy VIII, jako ważne dopełnienie edukacji na etapie szkoły podstawowej” (WSB 7, 5). W tym kontekście pojawia się jednak pytanie o zdolność/zdatność uczniów z niepełnosprawnością intelektualną⁵ do pełnego uczestnictwa w przygotowaniach oraz o realizm obecnej sytuacji, w której – zwłaszcza w większych miastach – udział w lekcjach

s. 163–188; W. Lechów, *Ku odnowie katechezy inicjacji chrześcijańskiej w parafii*, „Studia Paradyskie” 2017, nr 27, s. 53-71; A. Draguła, *Bierzmowanie w modelowaniu duszpasterskim*, „Teologia i Człowiek” 2017, nr 2, s. 81-99; T. Kamiński, P. Ścisłowicz, *Wybrane sposoby rozwijania wiary w duszpasterstwie parafialnym*, „Studia Paradyskie” 2012, nr 22, s. 97–108; W. Niemczewski, *Diecezja Pelplińska w poszukiwaniu modelu przygotowania do sakramentu bierzmowania*, „Teologia i Człowiek” 2017, nr 2, s. 117–127.

³ Wydaje się, że zadowolającej odpowiedzi na tę kwestię udzielił Kazimierz Misiaszek, proponując uznać ten sakrament za „sakrament kształtowania dojrzałości” – zob. K. Misiaszek, *Bierzmowanie – sakramentem dojrzałości czy sakramentem kształtowania dojrzałości?*, „Studia Koszalińsko-Kołońskie” 2017, nr 24, s. 257–264.

⁴ Biskupi jeszcze bardziej rozszerzają okres przygotowania dalszego, wyznaczając jego początek w dzieciństwie (katecheza rodzinna oraz nauczanie religii w szkole), włączając przygotowanie do przyjęcia sakramentów pokuty i pojednania oraz Eucharystii (zob. WSB 5).

⁵ Zob. D. Kurzydło, *Bierzmowanie osób niepełnosprawnych intelektualnie*, „Studia Koszalińsko-Kołońskie” 2017, nr 24, s. 231–242.

religii czy jakoś tych lekcji pozostawia wiele do życzenia⁶. Z kolei w dokumencie z 2024 r. – choć nie wprost – bierze się już pod uwagę zarówno „przyśpieszone procesy laicyzacyjne” (kontekst społeczno-kulturowy, wpływ kultury medialnej), jak i niski wskaźnik „wiary z wyboru”, za który odpowiada coraz mniejsze znaczenie tradycyjnego przekazu wiary w rodzinie i w szkole (zob. ND 1–2). Co istotne, w samym spojrzeniu biskupów widać nie tylko zmianę akcentów w podejściu do duszpasterstwa młodzieży, lecz również w zdolności do szerszego dostrzegania uwarunkowań, w jakich dorasta dzisiaj młodzież. Ów drugi dokument – mimo iż nie rezygnuje z duszpasterstwa tradycyjnego – w niewielkim stopniu odwołuje się jednak do nauki szkolnej. Wynika to poniekąd z odzyskanego przekonania, iż nauczanie szkolne nie rozwiąże kwestii wychowania w wierze (nie zastąpi w tym ani rodziców, ani parafii), a także z refleksji teologicznej, jaka dokonuje się w Kościele od początków pontyfikatu Franciszka, który przeformułował styl życia Kościoła, nadając mu charakter specyficznie *relacyjny* (towarzyszenie pastoralne, synodalność Kościoła) i *terapeutyczny* (troska o wykluczonych, Kościół ubogich)⁷. Ów styl proponuje także Episkopat, przypominając, że „parafia nadal jest aktualna” (ND 3) oraz przestrzegając, że „propozycji duszpasterskiego towarzyszenia jest niewiele” (ND 3). Jakkolwiek mogłoby się zdawać, że duszpasterstwo młodzieży dotyczy osób już prawie dorosłych – w samym dokumencie nie precyzuje się, o jakim przedziale wiekowym jest mowa – przebija z niego świadomość problemów (choćby poczucia samotności i braku oparcia społecznego), z jakimi mają do czynienia już dzieci od początku szkoły podstawowej (zob. ND 1).

Zasadne jest zatem uznanie, że przygotowanie dalsze do sakramentu bierzmowania jest kwestią jakości życia rodziców – toteż nieodłączną częścią tego przygotowania jest katecheza dorosłych⁸; dalej jest kwestią zaproponowania adekwatnej do sytuacji młodzieży katechezy parafialnej – omawiany dokument zwraca uwagę na innowacyjne formy ewangelizacji, nowe konteksty życia młodzieży, docenienie

⁶ W cytowanym już artykule, Jakub Akonom z jednej strony ukazuje jałowość tradycyjnej formy przygotowania, w której jest obecny, choć zwykle ukryty, przymus przystąpienia do sakramentu (ze względu na „założenia duszpasterskie”, w które wpisuje się obowiązek uczęszczania na lekcję religii), a z drugiej szansę na kształtowanie dojrzałości chrześcijańskiej poprzez budowanie świadomości eklezjalnej – co w konsekwencji oznacza wybór wiary (i wspólnoty eklezjalnej) zamiast samego przeświadczenia o ważności religii, którą żyli rodzice. Zob. też J. Mariański, *Religijność młodzieży szkolnej w procesie przemian (1988–2017)*, „Edukacja Międzykulturowa” 2019, nr 1, s. 19–37. Z tej socjologicznej analizy wynika, że religijność młodzieży szkolnej słabnie, w czym lekcja religii nie potrafi zapobiec.

⁷ Andrzej Mrozek nazywa ten styl Franciszka „prorockim autorytetem papieża”; w ten sposób Franciszek realizuje zadanie *ekklesii* „posłanej w świat w misję”, co oznacza „odkrywanie problemów tego świata, a przede wszystkim wskazywanie propozycji ich rozwiązań” – A. Mrozek, *Prorocki autorytet Papieża Franciszka*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2017, nr 5, s. 33–34.

⁸ Zob. D. Kurzydło, *Miejsce katechezy dorosłych w nowej ewangelizacji*, „Studia Katechetyczne” 2014, nr 10, s. 129–141; S. Łabendowicz, *Katecheza dorosłych częścią Programu Duszpasterskiego*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2009, nr 2, s. 31–42.

oratoryjnego stylu duszpasterstwa, model towarzyszenia czy podmiotowość młodzieży w procesie katechetycznym (zob. ND 4)⁹; dalej przygotowanie dalsze jest też kwestią wrażliwości na samo „dorastanie” jako istotny moment w życiu człowieka, związany z rozeznaniem własnej tożsamości oraz przeżyciem jakiegoś „rytuału przejścia” w dorosłość¹⁰. Trzeba więc pamiętać, że same dokumenty dotyczą jedynie bardzo poważnego zagadnienia, ponieważ z jednej strony wskazują na nieodzowność przygotowania do sakramentu bierzmowania i przypominają jego teologiczny sens realizujący się zarówno w dopełnieniu sakramentu chrztu, jak i w przeżywaniu Eucharystii jako sakramentu „dającego życia w pełni”, ale z drugiej – nie są w stanie zaproponować skończonej wizji przygotowania, które przecież bazuje na „niewierze” nastolatków, uwarunkowanej wieloma zmiennymi czynnikami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Przyjmiemy więc, że katecheza mistagogiczna stanowi wyraz tej troski, aby zaprosić ich do doświadczenia wiary w konkretnym miejscu i z konkretnymi ludźmi, którzy albo przeszli już drogę wtajemniczenia, albo – tak jak oni – nadal podejmują próbę „uwierzenia”¹¹.

W kierunku dojrzałej wiary

Już w roku 1978 Janusz Tarnowski pisał: „Bolesne zjawisko stopniowego zmniejszania się liczby uczestników katechizacji parafialnej jest dość powszechne: z kilkuset dzieci *pierwszokomunijnych* dochodzi nieraz tylko mała gromadka do *matury religijnej*. Nic dziwnego, że katecheza dla młodzieży budzi szczególną troskę”¹². Nie musimy zatem wpadać w panikę, widząc zmniejszającą się ilość młodzieży na parafii – o ile w ogóle jakiegokolwiek duszpasterstwo młodzieży jest organizowane; nie powinno nigdy chodzić o kwestię ilości, bo ta wymagałaby jedynie uatrakcyjnienia pracy formacyjnej z młodzieżą, tymczasem nawet zwyczajne „wakacje z żaglami” mogą mieć wydźwięk duszpasterski i katechetyczny, o ile rozumie się istotę formacji – jej wymiar pedagogiczny, katechetyczny, moralny czy eklezjalny.

⁹ Zob. J. Kochel, *Deuterokatechumenalna katecheza młodzieży w ujęciu Sługi Bożego ks. Franciszka Blachnickiego*, „Studia Katechetyczne” 2022, nr 18, s. 187–201; R. Mazur, *Nowi adresaci katechezy?*, „Studia Katechetyczne” 2017, nr 13, s. 189–200.

¹⁰ Na temat szeroko piszę w książce *Pedagogia przejścia. Wprowadzenie do metodologii katechetyki skoncentrowanej na dorastaniu*, Warszawa 2020 oraz w artykule *Pedagogia przyjaźni. Katechumenalny model przygotowania do przyjęcia sakramentu bierzmowania jako wyraz odpowiedzialności, wierności i posłuszeństwa w Kościele*, w: *Sprawności moralne w wychowaniu: odpowiedzialność-wierność-posłuszeństwo*, red. I. Jazukiewicz, E. Rojewska, Szczecin 2019, s. 37–58.

¹¹ Warto w tym kontekście przeczytać artykuł: A. Betleja, *Globalny nastolatek w świecie tetrady środowisk wychowawczych*, „Vitae educationis” 2023, nr 3, s. 26–34 oraz książkę *Współczesne przestrzenie aktywności młodzieży*, red. M. Gajewski, Kraków 2023.

¹² J. Tarnowski, *Nowy model katechezy młodzieżowej. Wprowadzenie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1978, nr 11, s. 111.

Pisze Jakub Akonom, iż „formacja do bierzmowania ludzi młodych winna mieć przede wszystkim cechy rozwiniętego wieloetapowego procesu rozwoju indywidualnej duchowości”; co wpisuje się dokładnie w szeroko rozumiany model katechumenalny, budowany w tym wypadku wokół pogłębiania duchowości chrzcielnej i eucharystycznej¹³.

Zanim młodzi będą wybierać świadka, imię patrona czy szukać odpowiedniej grupy modlitewnej (albo poprzestaną na „zbieraniu pieczętek” w pierwsze piątki miesiąca), na tym pierwszym etapie po przyjęciu sakramentu Eucharystii najbardziej potrzebna jest formacja pogłębiająca ich doświadczenie udziału w Eucharystii poprzez m.in. zaangażowanie ich w samą liturgię jako tych, którzy mogą ją przygotować, zaprosić ważne osoby, opowiadać innym, co takiego dzieje się w czasie liturgii (pedagogicznie: człowiek najlepiej się uczy, gdy uczy innych; katechetycznie: wiara umacnia się, gdy jest przekazywana). Od samego początku – właśnie jako przygotowanie dalsze do sakramentu bierzmowania obecny jest więc element misyjny oraz aktywizujący (przy czym – jeszcze raz – nie chodzi o ilość tych, którzy uczestniczą). Mamy tu do czynienia z katechezą – rozumianą nie jako lekcja czy konferencja skierowana do nich jako słuchaczy, a jako *miejsce* doświadczenia jedności z Chrystusem i Kościołem, pogłębiania tej jedności, budowania relacji. Katecheza mistagogiczna w tym sensie oznacza możliwość zaangażowania się w to, w co się wierzy – zawsze na miarę tych możliwości rozwojowych, które się posiada (a więc w przypadku osób niepełnosprawnych ta miara jest inna i staje się okazją do zrozumienia, że „tajemnica cierpienia, tak namacalna w postaci niepełnosprawności ludzkiej, jest częścią Bożego planu zbawienia, i nakazuje spojrzeć na życie jako dar Boga, który przybiera tutaj postać wezwania do wejścia w relację z niepełnosprawnym, by odkryć tę pełnię życia, której zazwyczaj nie akceptujemy, ponieważ jest za trudna dla rozumu”¹⁴). Katecheza mistagogiczna pozwala zatem spotkać Chrystusa nie jako dodatek do naszej egzystencji, do którego idzie się do kościoła czy na mszę, ale w aktywności rozpoznawania Jego działania w ludzkich (dziecięcych, nastoletnich) potrzebach włączania w liturgię własnych spraw, doświadczeń, lęków, pytań czy dążeń.

¹³ Propozycja Biskupów z 2017 zakłada trzyletnie przygotowanie. Mimo że realistycznie rzecz biorąc spełnić to założenie jest niezwykle trudno, nie to budzi największy opór w młodzieży oraz katechetach młodzieży. Oczywiście, realizacja postulowanego programu opiera się na solidnych podstawach teologicznych, jednak Autorzy nie dostrzegają jeszcze uwarunkowań, w jakich funkcjonuje dziś młodzież. Pomijając kwestię wiedzy, która u nastolatków nie jest zbyt duża (i jest to zarówno kwestia niewystarczających kompetencji dydaktycznych nauczycieli, jak i niedostosowanego do współczesności modelu edukacji), proponowanie w ramach katechezy do bierzmowania zajęć, które stanowią dla nich „kolejne zadanie do odrobienia”, budzi w nich albo obojętność, albo irytację. Chodzi więc o to, by nie narzucać takiego programu, który nie będzie wychodził z ich egzystencjalnie skomplikowanej sytuacji, w której zamiast „urabiania” oni potrzebują po prostu nauczyć się, jak mieć „dostęp” do Boga w ich świecie, w którym Boga nie ma.

¹⁴ D. Kurzydło, *Bierzmowanie osób niepełnosprawnych intelektualnie*, dz. cyt., s. 238–239.

Wśród zagadnień, jakie wymienia się w dokumencie z 2017 r., znajdują się ważne tematy – jednak nieopatrzenie można je potraktować jako zaproszenie do „wyjaśniania” spraw, tak jak wyjaśnia się działanie jakiejś rzeczy. Pokusa jest ogromna: przecież łatwiej wytłumaczyć, że „Jezus zmartwychwstaje dla mnie” czy „sakrament chrztu wprowadza mnie do Kościoła” (zob. WSB 36). Tym jednak różni się wtajemniczenie (i mistagogia) od lekcji religii, żeby uczestnik katechezy mógł doświadczyć rzeczywistości Boga – i to Boga bliskiego człowiekowi, zainteresowanego jego sytuacją i jego stanem serca, i to razem z innymi, których ma obok siebie, których zaprosił na katechezę czy liturgię (nie tylko Eucharystię; w parafii zawsze powinny być warunki do tego, by organizować różne liturgie i paraliturgie: a przede wszystkim nabożeństwa pokutne, nabożeństwa słowa Bożego, Liturgię Godzin czy różnego rodzaju „rytuały”¹⁵). Można powiedzieć, że katechumenalność¹⁶ i związana z nią rytualność procesu wychowawczego w tym kontekście oznacza „zwoływanie się” (por. hebr. *kahal* – Kościół) w celu włączenia zwyczajnych/ważnych spraw w nadprzyrodzony charakter/sens ludzkiego życia. Zatem przygotowanie dalsze do bierzmowania jest mistagogią – stopniowym wtajemniczaniem nastolatka – w doświadczenie chrzcielne i eucharystyczne, dokonujące się w przestrzeni Kościoła, zwołanej wspólnoty przyjaciół i świadków Chrystusa, by w coraz bardziej dojrzały sposób rozumieć działanie Ducha Świętego w życiu tej wspólnoty; owo działanie przejawia się w człowieku przede wszystkim w owocach Ducha, które św. Paweł wymienił w *Liście do Galatów* (5, 22–23): miłość, radość, cierpliwość, uprzejmość, dobroć, wierność, łagodność, opanowanie. Praktyka rozeznawania tych owoców stanowi klucz do dojrzałego chrześcijaństwa – wszak to właśnie nieumiejętność rozpoznawania obecności Boga stanowi problem dla żywej (dojrzałej) wiary¹⁷. Istnieje zagrożenie, że bez nauki i doświadczenia sztuki rozeznawania, sakrament pokuty i pojednania stanie się jedynie rodzajem „rozliczania się” (wylizania przewinień),

¹⁵ W ND 4 nieco miejsca poświęca się kwestii języka. To bardzo newralgiczny punkt dotyczący katechezy i przepowiadania wiary. Warto o tym też pamiętać w kontekście liturgii. Z kolei, jeśli używam słowa „rytuały” mam na myśli sytuacje paraliturgiczne, służące organizacji bardzo wyjątkowej *przestrzeni* dla doświadczenia ważnej chwili w życiu nastolatka, związanej np. z przejściem do następnej klasy, pierwszej miesiączki, dniem urodzin, rocznicą chrztu św. itd. – które można opisać i zorganizować za pomocą jakiegoś zdarzenia biblijnego (np. „rytuał Zacheusza”, „rytuał Eliasza”, „rytuał Marty”), po to, by zaakcentować religijny wymiar zdarzeń zachodzących w życiu nastolatka. Więcej na ten temat zob. D. Kurzydło, *Rytuały przejścia a bierzmowanie. Próba aplikacji psychologii antropologicznej do katechezy młodzieży*, Warszawa 2015, s. 257–269.

¹⁶ Zob. W. Bartocha, *Liturgia katechumenatu jako paradygmat dla katechezy przedsakramentalnej*, „Liturgia Sacra” 2020, nr 2, s. 51–73; A. Maćkowski, *Przygotowanie do bierzmowania w oparciu o paradygmat katechumenalny*, „Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie” 2012, nr 19, s. 79–97.

¹⁷ Por. J. Froniewski, *Rozeznawanie wspólnotowe jako podstawowa metoda realizacji synodalności w życiu Kościoła według zamysłu papieża Franciszka*, „Teologia w Polsce” 2023, nr 2, s. 79–189. Rozeznawanie to sposób komunii z Chrystusem znany od początków chrześcijaństwa. Rozeznawanie to nie jakaś moda czy technika, ale przejaw wiary w to, że Bóg działa w historii człowieka. Zob. Franciszek, *Rozeznawanie. Boży głos w sercu*, Kraków 2023, s. 220–223.

a Eucharystia pustym rytuałem (czy przymusem), będącym po prostu wyrazem przynależności do Kościoła – co w konsekwencji może prowadzić do uczynienia z bierzmowania „sakramentu pożegnania z Kościołem”¹⁸. W przygotowaniu do bierzmowania najbardziej znaczące wydaje się więc podążanie w głąb doświadczenia liturgicznego, które nie polega tylko na powtarzaniu jakiegoś ustalonego schematu (rytualizm), lecz na wypełnianiu danego obrzędu konkretnym wydarzeniem egzystencjalnym – niejako łącząc wydarzenie paschalne z sytuacją człowieka. Katechetyczny wymiar tego doświadczenia polega także na dzieleniu się refleksją (świadectwem) na zakończenie spotkania (lub później).

Nabywanie dojrzałości religijnej w wieku dorastania wiąże się nie tyle ze zrozumieniem katechizmu i treści teologicznych (zazwyczaj traktowanych jako wiedza abstrakcyjna, zbędna), lecz z doświadczaniem własnej wartości (własnej tożsamości) jako chrześcijanina. Oprócz uczestnictwa w wydarzeniach liturgicznych, doświadczenia tego rodzaju są konsekwencją zaangażowania w aktywność charytatywną – to wymiar służby, która kształtuje moralność chrześcijańską, umożliwia budowanie relacji międzypersonalnych, pozwala na dzielenie się własną wiarą¹⁹. Wrażliwość na miłość bliźniego najlepiej wyrabia się w wyjściu ku ludziom potrzebującym, ale też poprzez tworzenie różnych projektów pomocowych (młodzi mogą wykazać się kreatywnością). Trzeba pamiętać, że właśnie w tym okresie życia ta drażliwość jest bardzo silna i warto do niej się odnieść. Wiesław Przygoda, uzasadniając znaczenie wolontariatu, cytuje Jana Pawła II, który nazywa go „szkołą życia, zwłaszcza dla ludzi młodych, przyczyniając się do ich wychowania w kulturze solidarności i otwartości, w gotowości do dania daru z siebie”²⁰. Z kolei Franciszek w adhortacji *Christus vivit* pisze: „Bóg kocha radość ludzi młodych i zachęca ich przede wszystkim do tej radości życia, jaką przeżywa się we wspólnocie braterskiej [...]. Miłość braterska pomnaża naszą zdolność do radości, ponieważ sprawia, że jesteśmy zdolni cieszyć się z dobra innych” (ChV 167). W czasach „osłabienia relacji międzyludzkich” oraz „kultury tymczasowości” (ND 1) taka postawa tym bardziej domaga się troski i jest wyrazem dojrzewania w wierze chrześcijańskiej, która

¹⁸ Zob. G. Zakrzewski, *Przygotowanie do Sakramentu Bierzmowania – czas pożegnania się z Kościołem czy szansa odnowienia i pogłębienia wiary?*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2018, nr 3, s. 87–96; B. Wolański, *Wpływ sakramentu bierzmowania na osobiste życie chrześcijanina*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2011, nr 1, s. 280–281. Ważne, by ów akcent położony na *praxis* – w sensie *lex orandi* – nie unieważnił znaczenia *lex credendi*, czyli formacji intelektualnej, która jednak podąża za doświadczeniem spotkania i w nim znajduje motywację. O kryteriach pozwalających określić ortodoksyjność drogi chrześcijańskiego doświadczenia piszą biskupi w dokumencie *O właściwym rozumieniu chrześcijańskiej religijności* (2024).

¹⁹ Zob. T. Kopiczko, *Wychowanie do służby w szkolnym nauczaniu religii Kościoła katolickiego w Polsce. Studium teoretyczno-empiryczne*, Warszawa 2021, zwłaszcza rozdział pierwszy.

²⁰ W. Przygoda, *Wolontariat narzędziem formacji prospołecznej młodzieży*, „Społeczeństwo” 2019, nr 2, s. 107.

staje się praktykowana i potrzebna w świecie – do czego dzięki podjęciu służby uczestnicy katechezy mogą się przekonać.

Katecheza mistagogiczna przed bierzmowaniem

Już w starożytności rozróżniano trzy podstawowe rodzaje katechezy mistagogicznej: przygotowującą do chrztu, wyjaśniającą Eucharystię oraz pogłębiającą wiarę po przyjęciu sakramentów²¹. Roman Murawski przypomina, że katechezy mistagogiczne (wtajemniczające) miały na celu wyjaśnienie/pogłębienie, czym jest sakrament (nie jako pojęcie, ale jako wydarzenie w życiu człowieka): „Trzeba [...] najpierw je przeżyć, a dopiero potem dać ich wyjaśnienie”²². Katecheza mistagogiczna była przedłużeniem katechezy chrzcielnej, zgodnie z przekonaniem, że „chrześcijanin to człowiek pozwalający wprowadzać się w coraz pełniejsze uczestnictwo w dziele zbawczym i [...] jest to działaniem Ducha Świętego”²³. Jeśli więc katecheza chrzcielna (we współczesności także pierwszkomunijna) pokazywała, jak *zostać* chrześcijaninem, to katecheza mistagogiczna uczy, jak *być* chrześcijaninem²⁴. Ów niuans ma o tyle znaczenie, że obecnie – kiedy chrzci się niemowlęta, a dzieci idące do I komunii św. dopiero zaczynają wkraczać w fazę dojrzałej samoświadomości – pogłębianie świadomości chrztu (czy przyjętych już sakramentów) wymaga wyjaśnienia. Jak zaznaczyliśmy wyżej, owo wyjaśnienie nie jest jednak „poučeniem w wierze” – w wieku dorastania należy wszak odchodzić od „wiary narzuconej” ku wybraniu wiary jako chcianej i ważnej w życiu – ale następuje po doświadczeniu spotkania z Bogiem jako Dawcą życia, który z jednej strony jest rozpoznawany poprzez owoce Ducha, a z drugiej nadaje sens egzystencjalnym zdarzeniom w historii poszczególnych ludzi, czyniąc z nich świadków żyjącego Chrystusa dla siebie nawzajem²⁵. W ten sposób – zwłaszcza dzięki katechezie mistagogicznej – nastolatek stopniowo uświadamiając sobie własną tożsamość chrześcijańską – poznaje swoje życie w kontekście bycia posłanym²⁶.

„Posłanie – pisze Olena Kinchyk – jest związane z wychodzeniem: z własnego egoizmu, do tworzenia wspólnoty, do inaczej myślących. Celem tego wychodzenia

²¹ Zob. Ł. Dyktyński, *Mistagogia duchowa czy duchowość mistagogiczna*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2011, nr 39, s. 86.

²² R. Murawski, *Historia katechezy*, C. I: *Katecheza w pierwszych wiekach*, Warszawa 2011, s. 293.

²³ W. Misztal, *Od duchowości do mistagogii i od mistagogii do duchowości*, w: *Mistagogia a duchowość*, red. A. Żądło, Katowice 2004, s. 18.

²⁴ Zob. R. Murawski, *Historia katechezy*, s. 294.

²⁵ Roman Murawski przypomina, że w pierwszych wiekach chrześcijaństwa wierzono, iż „dopiero bierzmowany zasługuje na miano pełnego chrześcijanina” (R. Murawski, *Historia katechezy*, C. II, t. I: *Katecheza w średniowieczu*, Warszawa 2015, s. 254).

²⁶ Szeroko zagadnienie to omawia Olena Kinchyk, zob. *Sakrament posłania. Teologia sakramentu Ducha Świętego w Kościołach chrześcijańskich*, Kraków 2020, zwłaszcza w trzecim rozdziale.

jest Chrystus i Jego królestwo, do którego zaprasza On wszystkich”²⁷. Jest to posłanie do pełni życia chrześcijańskiego. Jednak choć momentem posłania jest już samo udzielanie sakramentu Ducha Świętego, umocnienie (konfirmacja, bierzmowanie) wynika z wcześniejszej drogi bycia wtajemniczonym w przejawy tego Królestwa. W tym kontekście dokument biskupów z 2024 r. przynosi znaczący przełom w rozumieniu duszpasterstwa młodzieży, postulując przejście „z realizacji duszpasterstwa mas do indywidualnego towarzyszenia i rozpoznawania potrzeb specyficznych dla konkretnej wspólnoty” (ND 4). W dalszej części wskazuje się na szereg modeli, które bazują na świadomości bogactwa charyzmatów niezbędnych w budowaniu Kościoła (można zakładać, że kryzys Kościoła wynika między innymi z zaniedbania w rozeznaniu tego bogactwa). Mówi się o modelu towarzyszenia (uwzględniającym potrzebny konkretnej osoby lub wspólnoty), modelu małych wspólnot (opartym na zasadzie wzajemnego słuchania), modelu uwielbieniowym (korzystającym z diakonii modlitwy oraz korzystającym z twórczości muzycznej), modelu synodalnym (zakorzenionym w wymianie doświadczeń w ramach spotkania różnych wspólnot) oraz o modelu katechetycznym (zob. ND 4)²⁸.

Zakładamy, że ostatni z wymienionych, model katechetyczny, w duszpasterstwie młodzieży młodszej, czyli jeszcze przed przyjęciem sakramentu bierzmowania, ma charakter mistagogiczny. Jeśli według biskupów (zob. ND5) zmiana paradygmatu polega na przejściu od duszpasterstwa sakramentalnego do ewangelizacyjno-formacyjnego, katecheza przyjmuje funkcję przede wszystkim wtajemniczenia – czyniąc zdolnymi/gotowymi młodych chrześcijan do podążania drogą wiary, pogłębiania jej, „budując osobistą relację z Chrystusem i żyjąc jako Jego uczniowie – misjonarze” (ND 5). Zmianę tę biskupi określają mianem „nawrócenia pastoralnego” – przypominając, że po pierwsze cały Kościół jest odpowiedzialny za formację młodych, a oni sami stają się aktywnym podmiotem katechezy (zob. DK 245), po drugie istnieje różnorodność szkół duchowości, co wymaga otwarcia się na pluralizm dróg rozwoju wiary; po trzecie towarzyszenie pastoralne posiada charakter osobowy i wspólnototwórczy (zob. ND 5)²⁹. Można zarzucić dokumentowi, że jest zbyt ogólny w swoich sformułowaniach, że dominuje w nim nadal podejście „pasterskie” (nadopiekuńcze: brakuje głosu młodych – czyż nie dlatego także, że stali się obojętni?), jednak należy docenić tę próbę odejścia od schematycznego myślenia o młodzieży jako o osobach „do pouczenia” czy „do przekonania” – jak to jeszcze widać w dokumencie z 2017 roku. Paradygmat „oratoryjnego stylu duszpasterstwa

²⁷ Tamże, s. 277.

²⁸ Cenne uwagi wnosi tu kolejny dokument, tym razem Międzynarodowej Komisji Teologicznej, zatytułowany *Synodalność w życiu i misji Kościoła* (2018); zwłaszcza w rozdziale czwartym.

²⁹ Zob. T. Wielebski, *Nawrócenie pastoralne i duszpasterstwo misyjne parafii w Polsce*, „Teologia i Człowiek” 2019, nr 1, s. 105–119.

młodzieży”³⁰ nie przekreśla tradycyjnych form aktywności pastoralnej, jednak pozwala zwrócić się do młodych – najlepiej jeszcze wtedy, gdy „pamiętają” smak Pierwszej Komunii św. – i zaprosić ich do współodpowiedzialności za ich unikalną drogę rozwoju wiary oraz budowanie żywych wspólnot Kościoła³¹. To zaproszenie – które może przyjąć formę np. „rytuału pożegnania z dzieciństwem” (gdy się na to zdecydują) bądź „rytuału powitania” – może stanowić dla nich ważny akt przekazania w ich ręce kwestii ich wzrastania w wierze oraz skorzystanie z okazji do zindywidualizowanego (i nieanonimowego) podejścia do ich drogi wzrostu. W istocie jest to również droga do urzeczywistnienia się katechezy mistagogicznej³².

Zakończenie

Dyrektorium o katechizacji wiąże mistagogię (kształtowanie życia chrześcijańskiego) z katechumenalnym modelem wtajemniczenia (katechumenalną inspiracją katechezy) (zob. DK 63). Oznacza to, że katecheza przyjmuje charakter: paschalny (ukierunkowany na tajemnicę Męki, Śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa – także w ewangelicznym sensie umierania dla grzechu i rodzeniu się na nowo dla Królestwa Boga); wtajemniczający (do odkrywania w katechezie tajemnicy Chrystusa i Kościoła w różnych wymiarach życia codziennego); liturgiczny, obrzędowy i symboliczny (oddziałujący na zmysły i uczucia uczestników, którzy doświadczają sakramentalności świata stworzonego); wspólnotowy (realizujący się w doświadczeniu małej grupy, w darze komunii, odkrywania bogactwa charyzmatów, służby, słuchania i wsparcia); nieustannego nawracania się i dawania świadectwa (podejmowania nowego stylu życia i myślenia, wartościowania); stopniowości doświadczenia formacyjnego (etapowości drogi, progresywności, rozeznawania) (zob. KD 64). Natomiast w numerze 97. czytamy: „Droga formacji chrześcijańskiej, jak poświadczają *Katechezy mistagogiczne* Ojców Kościoła, zawsze przebiegała przez doświadczenie, nie pomijając jednak rozumienia wiary. Decydującą rolę odgrywało żywe i przekonujące spotkanie z Chrystusem głoszonym przez autentycznych świadków” (DK 97). Z tego doświadczenia właśnie powstaje konkretna „droga mistagogiczna”, odznaczająca się trzema elementami: dokonanie na nowo odczytania tajemnic życia Jezusa; uwrażliwienie na język liturgii/symboli; powiązanie liturgii z codzienną egzystencją uczestników (zob. DK 98). Jak widać, przejście

³⁰ Zob. A. Tomkiewicz, A. Kulik, *Samowychowanie młodzieży w oratoriach prowadzonych w systemie wychowawczym św. Jana Bosko w świetle badań empirycznych*, „Roczniki Teologiczne” 1988, nr 6, s. 131–156.

³¹ Zob. R. Broschki, *Relacja – podstawowa zasada kształcenia religijnego*, „Paedagogia Christiana” 2010, nr 2, s. 123–133.

³² Zob. A. Offmański, *Katechumenat pochrzcielny wzorcem nauczania religii i katechezy ewangelizacyjnej*, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna*, red. A. Walulik, J. Mółka, Kraków 2017, s. 695–722.

drogi przygotowania (czyli przygotowanie dalsze) do sakramentu bierzmowania stanowi długą, wymagającą cierpliwości drogę pogłębiania otrzymanej w sakramentach chrztu i Eucharystii wiary, która poprzez udzielenie Ducha Świętego staje się „pełna” – zaś dzięki właściwemu przygotowaniu młody chrześcijanin potrafi świadomie czerpać z tego daru, odpowiadając na niego wyborem rozeznanego powołania³³.

Streszczenie

Po przyjęciu przez dzieci pierwszej Komunii św. następuje czas pogłębienia tego doświadczenia wiary. Katecheza mistagogiczna, czyli wprowadzająca w doświadczenie tajemnicy zbawienia, wpisuje się w przygotowanie dalsze do przyjęcia ostatniego sakramentu wtajemniczenia chrześcijańskiego, jakim jest sakrament bierzmowania. Inaczej niż w szkole, katecheza taka – związana z formacją we wspólnocie eklesjalnej – przyjmuje obecnie nowy paradygmat, wyznaczający model towarzyszenia w rozwoju wiary. Taką wizję przedstawia najnowszy dokument wydany przez biskupów polskich, pt. *Nowe drogi i kierunki formacji młodzieży realizowane w Polsce odniesieniu do duszpasterstwa tradycyjnego*. W artykule Autor poszukuje pastoralnych, pedagogicznych i antropologicznych przesłanek pozwalających podjąć pracę z nastolatkiem, który wkracza w okres dorastania i potrzebuje umocnienia w swojej drodze dojrzewania wiary.

Słowa kluczowe: katecheza mistagogiczna, sakrament bierzmowania, duszpasterstwo młodzieży, inicjacja chrześcijańska.

Summary

After children received their First Holy Communion, they come into the time to deepen this experience of faith. Mystagogical catechesis, that is, introducing one to experience the mystery of salvation, is part of further preparation for receiving the last sacrament of Christian initiation, which is the sacrament of confirmation. Unlike at school, such catechesis – related to formation in the ecclesial community – currently adopts a new paradigm, defining a model of accompaniment in the development of faith. This vision is presented in the latest document issued by Polish bishops, entitled “New paths and directions of youth formation implemented in Poland in relation to traditional pastoral care”. In the article, the author looks for pastoral, pedagogical and anthropological reasons for working with a teenager who is entering adolescence and needs strengthening in his or her journey of maturing faith.

Keywords: mystagogical catechesis, sacrament of confirmation, youth ministry, Christian initiation.

³³ Zob. P. Mąkosa, *Terminologiczne podstawy katechezy mistagogicznej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 2012, nr 4, s. 181–190.

Riassunto

Catechesi mistagogica come ulteriore preparazione per il sacramento della conferma

Dopo che i bambini hanno adottato la prima comunione, c'è un tempo per approfondire questa esperienza di fede. La catechesi mistagogica, cioè introdurre il mistero della salvezza nell'esperienza, fa parte della preparazione all'adozione dell'ultimo sacramento dell'iniziazione cristiana, che è il sacramento della conferma. A differenza di scuola, tale catechesi – associata alla formazione nella comunità ecclesiale – attualmente adotta un nuovo paradigma, determinando il modello di accompagnamento nello sviluppo della fede. Tale visione è presentata dall'ultimo documento emesso dai vescovi polacchi, intitolato Nuove strade e direzioni di formazione dei giovani implementate in Polonia per quanto riguarda il ministero tradizionale. Nell'articolo, l'autore è alla ricerca di locali pastorali, pedagogici e antropologici che ti permettono di lavorare con un adolescente che entra nel periodo di crescita e ha bisogno di rafforzarsi nel suo modo di maturare la fede.

Parole chiave: catechesi mistagogica, sacramento di conferma, cura pastorale giovanile, iniziazione cristiana.

Bibliografia

- Akonom J., *Przygotowanie do sakramentu bierzmowania w Kościele w Polsce*, „Collectanea Theologica” 2023, nr 2, s. 163–188.
- Bartocha W., *Liturgia katechumenatu jako paradygmat dla katechezy przedsakramentalnej*, „Liturgia Sacra” 2020, nr 2, s. 51–73.
- Betleja A., *Globalny nastolatek w świecie tetrady środowisk wychowawczych*, „Vitae educationis” 2023, nr 3, s. 26–34.
- Broszki R., *Relacja – podstawowa zasada kształcenia religijnego*, „Paedagogia Christiana” 2010, nr 2, s. 123–133.
- Draguła A., *Bierzmowanie w modelowaniu duszpasterskim*, „Teologia i Człowiek” 2017, nr 2, s. 81–99.
- Dyktyński Ł., *Mistagogia duchowa czy duchowość mistagogiczna*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 2011, nr 39, s. 85–90.
- Franciszek, *Rozeznawanie. Boży głos w sercu*, Kraków 2023, s. 220–223.
- Froniewski J., *Rozeznawanie wspólnotowe jako podstawowa metoda realizacji synodalności w życiu Kościoła według zamysłu papieża Franciszka*, „Teologia w Polsce” 2023, nr 2, s. 79–189.
- Kamiński T., Ścisłowicz P., *Wybrane sposoby rozwijania wiary w duszpasterstwie parafialnym*, „Studia Paradyskie” 2012, nr 22, s. 97–108.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Nowe drogi i kierunki formacji młodzieży realizowane w Polsce odniesieniu do duszpasterstwa tradycyjnego* (2024).
- Konferencja Episkopatu Polski, *O właściwym rozumieniu chrześcijańskiej religijności* (2024).
- Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania Konferencji Episkopatu Polski dotyczące przygotowania do przyjęcia sakramentu bierzmowania* (2017).

- Kinchyk O., *Sakrament posłania. Teologia sakramentu Ducha Świętego w Kościołach chrześcijańskich*, Kraków 2020.
- Kochel Z., *Deuterokatechumenalna katecheza młodzieży w ujęciu Sługi Bożego ks. Franciszka Blachnickiego*, „Studia Katechetyczne” 2022, nr 18, s. 187–201.
- Kopiczko T., *Wychowanie do służby w szkolnym nauczaniu religii Kościoła katolickiego w Polsce. Studium teoretyczno-empiryczne*, Warszawa 2021.
- Kostorz J., *Przygotowanie młodzieży do sakramentu bierzmowania na przykładzie diecezji opolskiej*, „Liturgia Sacra” 2014, nr 2, s. 391–404.
- Kurzydło D., *Bierzmowanie osób niepełnosprawnych intelektualnie*, „Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie” 2017, nr 24, s. 231–242.
- Kurzydło D., *Jaki model przygotowania młodzieży do sakramentu bierzmowania? Katecheza bierzmowania*, w: *Katecheza ewangelizacyjna. Poszukiwania koncepcji*, red. P. Mąkosa, Lublin 2010, s. 265–296.
- Kurzydło D., *Miejsce katechezy dorosłych w nowej ewangelizacji*, „Studia Katechetyczne” 2014, nr 10, s. 129–141.
- Kurzydło D., *Pedagogia przejścia. Wprowadzenie do metodologii katechetyki skoncentrowanej na dorastaniu*, Warszawa 2020.
- Kurzydło D., *Pedagogia przyjaźni. Katechumenalny model przygotowania do przyjęcia sakramentu bierzmowania jako wyraz odpowiedzialności, wierności i posłuszeństwa w Kościele*, w: *Sprawności moralne w wychowaniu: odpowiedzialność-wierność-posłuszeństwo*, red. I. Jazukiewicz, E. Rojewska, Szczecin 2019, s. 37–58.
- Kurzydło D., *Pedagogika rytuału przejścia. Sprawności moralne a wychowanie nastolatków w kontekście antropologicznym*, w: *Teoretyczny i praktyczny wymiar sprawności moralnych w wychowaniu*, red. I. Jazukiewicz, Szczecin 2015, s. 79–106.
- Kurzydło D., *Rozwajowe uwarunkowania formacji religijnej młodzieży*, w: *Duszpasterstwo młodzieży w Polsce wobec współczesnych przemian*, red. P. Ochotny, M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2018, s. 93–117.
- Kurzydło D., *Rytuały przejścia a bierzmowanie. Próba aplikacji psychologii antropologicznej do katechezy młodzieży*, Warszawa 2015, s. 257–269.
- Lechów W., *Ku odnowie katechezy inicjacji chrześcijańskiej w parafii*, „Studia Paradyskie” 2017, nr 27, s. 53–71.
- Łabendowicz S., *Katecheza dorosłych częścią Programu Duszpasterskiego*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2009, nr 2, s. 31–42.
- Maćkowski A., *Przygotowanie do bierzmowania w oparciu o paradygmat katechumenalny*, „Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie” 2012, nr 19, s. 79–97.
- Mariański J., *Religijność młodzieży szkolnej w procesie przemian (1988–2017)*, „Edukacja Międzykulturowa” 2019, nr 1, s. 19–37.
- Mazur R., *Nowi adresaci katechezy?*, „Studia Katechetyczne” 2017, nr 13, s. 189–200.
- Mąkosa P. i in., *Wpływ nauczania religii na religijną wiedzę i wiarę uczniów. Analiza opinii młodzieży*, „Collectanea Theologica” 2024, nr 2, s. 113–138.
- Mąkosa P., *Terminologiczne podstawy katechezy mistagogicznej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 2012, nr 4, s. 181–190.

- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Synodalność w życiu i misji Kościoła* (2018).
- Misiaszek K., *Bierzmowanie – sakramentem dojrzałości czy sakramentem kształtowania dojrzałości?*, „Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie” 2017, nr 24, s. 257–264.
- Misztal W., *Od duchowości do mistagogii i od mistagogii do duchowości*, w: *Mistagogia a duchowość*, red. A. Żądło, Katowice 2004, s. 15–29.
- Mrozek A., *Prorocki autorytet Papieża Franciszka*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2017, nr 5, s. 33–34.
- Murawski R., *Historia katechezy, C. I: Katecheza w pierwszych wiekach*, Warszawa 2011.
- Murawski R., *Historia katechezy, C. II, t. I: Katecheza w średniowieczu*, Warszawa 2015.
- Niemczewski W., *Diecezja Pelplińska w poszukiwaniu modelu przygotowania do sakramentu bierzmowania*, „Teologia i Człowiek” 2017, nr 2, s. 117–127.
- Offmański A., *Katechumenat pochrzcielny wzorcem nauczania religii i katechezy ewangelizacyjnej*, w: *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna*, red. A. Walulik, J. Mółka, Kraków 2017, s. 695–722.
- Przygoda W., *Wolontariat narzędziem formacji prospołecznej młodzieży*, „Społeczeństwo” 2019, nr 2, s. 91–110.
- Tarnowski J., *Nowy model katechezy młodzieżowej. Wprowadzenie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1978, nr 11, s. 111–112.
- Tomkiewicz A., Kulik A., *Samowychowanie młodzieży w oratoriach prowadzonych w systemie wychowawczym św. Jana Bosko w świetle badań empirycznych*, „Roczniki Teologiczne” 1988, nr 6, s. 131–156.
- Wielebski T., *Nawrócenie pastoralne i duszpasterstwo misyjne parafii w Polsce*, „Teologia i Człowiek” 2019, nr 1, s. 105–119.
- Wolański B., *Wpływ sakramentu bierzmowania na osobiste życie chrześcijanina*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2011, nr 1, s. 280–281.
- Współczesne przestrzenie aktywności młodzieży*, red. M. Gajewski, Kraków 2023.
- Zakrzewski G., *Przygotowanie do Sakramentu Bierzmowania – czas pożegnania się z Kościołem czy szansa odnowienia i pogłębienia wiary?*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2018, nr 3, s. 87–96.

O autorze

ks. Dariusz Kurzydło – prof. UKSW, dr hab. Od 1995 r. prezbiter diecezji koszalińsko-koło-brzeskiej. Teolog i psycholog. Autor książek „Koncepcja katechezy dorosłych we współczesnych dokumentach Kościoła” (2003) i „Rytuły przejścia a bierzmowanie. Próba zastosowania psychologii antropologicznej do katechezy młodzieży” (2015). Pracuje na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie.